

**“Англаким, сўз ўзга,
маъни ўзгадур...”**

**Нурбой
ЖАББОРОВ**

Алишер Навоий асарларининг бадий-эстетик ва ирфоний-ахлоқий қимматини англаш учун энг аввало “аҳли маъни” ва “аҳли сураг” тушунчаларининг ўзаро муносабати моҳиятини ҳар томонлама чуқур ўрганиш талаб этилади. Ушбу илмий муаммони муфассал тадқиқ этиш учун қуйидаги масалаларга ойдинлик киритиш тақозо этилади: 1) “маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси; 2) маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат адабий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олиши; 3) маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи; 4) аҳли маъни ва аҳли сураг тушунчалари ўртасидаги зиддият ва уларнинг бир-бирини тақозо этиши. Булар, ўз навбатида, ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу тушунчаларга доир ижодий-фалсафий концепциясини мужассам этади.

“Маъни”, “маоний” истилоҳларининг моҳиятини очувчи фикрлар ифодаси: Алишер Навоийнинг “Бадойиъу-ул-бидоя” девони дебочасида “Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилдин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру бехуда заҳмат ва зойиё машаққат тортилғон бўлғай” дейилган. Бу ўринда буюк адиб “мажозий ҳусну жамол тавсифи ва зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдиган эл” деганда, айнан аҳли сурагни назарда тутди. “Маъни” тушунчасига ойдинлик киритар экан, унинг “маърифатомиз, мавъизатангиз” бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Аслида, “маъни”, “маоний” истилоҳлари адабиёт илмининг ўзагини ташкил этади. “Ғиёсу-л-луғот”да адаб илмининг сарф, наҳв, маоний, баён, бадеъ каби тармоқларини жамлашига урғу берилган бўлса, “Мунтахабу-л-луғат”да эса унинг адабиёт илмига доир адаб, луғат, сарф, иштиқоқ, наҳв, маоний, баён, аруз, қофия, расми хат, шеърдаги қариз илми (шеърнинг фасоҳат ва балоғат жиҳатидан

Нурбой ЖАББОРОВ — филология фанлари доктори, профессор. 1966 йили тугилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) ўзбек филологияси факультетини тугатган. “Маърифат надир?”, “Замон, мезон, шеърят”, “Адабиёт ва миллий маънавият” сингари китоблар ҳамда ўзбек мумтоз, миллий уйғониши ва замонавий адабиёт муаммоларига доир 600 дан ортиқ илмий ва илмий-оммабон мақолалар муаллифи.

мукамаллиги ёки нуқсонли эканини ажратадиган илм) кабиларни мужассам этиши баён этилган. Ҳар иккала луғатда ҳам “маоний” адабиёт илмининг асосий рунларидан экани айтилган. “Аҳли маоний” тушунчаси эса янада кенгроқ ва теранроқ маъноларни англатади. Бу ҳақда Деххудонинг “Луғатнома”сидаги: “Аҳли маъни – сурат ва зоҳир аҳлининг зидди. Маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли”², деган изоҳ ҳам мазкур фикрни тасдиқлайди. Яна бошқа манбада аҳли маъни “фаҳму фаросат, маърифат соҳиблари”³ экани таъкидланади. “Ал-мўъжаму-л-васийт” луғатида аҳли маоний мақтовли сифатларга эга инсонлар экани таъкидланиб, балоғат илмларидан бири бўлган сўзнинг асл моҳиятини англашга хизмат қилувчи маоний илми ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ҳазрат Алишер Навоий асарларида “аҳли маоний” атамаси кўп қўлланган. “Фавойиду-л-кибар” девонидаги ғазалидан олинган мана бу мақтаъ байтда улуғ шоирнинг бу тоифага муносабати, айниқса, яққол ифодаланган:

*Эй Навоий, уста маъни оламиким, келди дун,
Ҳар кишиким майли ушбу дунёи дун соридур.*

“Навоий асарлари луғати”да “дун” сўзига куйидагича изоҳ берилган: 1. Паст. 2. Разил, нокас³. Байтнинг дастлабки сатридаги “дун” сўзи айни маънода келган. Шунга кўра, байтда маъни оламини ишташга даъват этилар экан, дунёи дун тубан дунёга майл қўйган ҳар киши пастликка қулагани таъкидланади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатувчи иллатдир. Бундан халос бўлмоқнинг ягона йўли маъни истамоқ.

Мана бу байтда ҳам маъни нечоғлиқ муҳим эканига урғу берилгани кузатилади:

*Кишики зоҳири ошуфтадур замирига боқ,
Басоки маъни эрур поку лафз номарбут.*

Яъни улуғ шоир зоҳиран паришон кўринган кишининг замирига, сийратига боқишни тавсия этади. Чунки сўз бир-бирига боғланмагандек туюлгани билан маъно ўзининг поклигини сақлаб қолади. Бу орқали Навоий инсоннинг асл моҳияти зоҳир эмас, ботинда, яъни – маънида эканига диққат қаратади.

Маъно ва сўз бири иккинчисисиз ҳеч қандай қийматга эга эмаслиги борасида ҳазрат Навоий буюк салафлари, хусусан, Шайх Низомий Ганжавий билан ҳамфикр эканини таъкидлаш керак. “Панж ганж” муаллифи “Хусрав ва Ширин” достонида, жумладан, мана бундай ёзган эди:

*Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб, такрор этишга арзимас ул.*

*Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидолик.*

Низомий талабига кўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимамайди. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидолик

¹ Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. – Төхрон: Тажриши нашириёти, 1377, 1-жуз. – Б.5148

² <https://vazhaju.tj/word>

³ Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.201

тажассум топмоғи зарур. Яна бир шарт, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи (Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт), меъёрга амал қилинмоғи (Жеракдир сўзга ҳам сув сингари ҳад) лозим.

Ҳазрат Навоий “Ҳайрату-л-аброр” достонида:

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас –*

деб ёзар экан, бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига эътибор қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам “маъни”га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишига урғу беради. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

Маоний аҳлининг даражаси баландлиги ва уларнинг қарашлари жамият ҳаёти ҳамда миллат адабий-эстетик тафаккури учун мезон бўла олади. Яъни маъни аҳли ҳақиқат аҳлини англатиши эсланади. Алишер Навоийнинг “Наводиру-ш-шабоб” девонидан олинган мана бу байтда маънонинг аслиги ҳадиси шариф зеваридан эканига доир тасдиқ ҳамдир:

*Навоий, қилмагил бас назм бирла дурфишонлигим,
Маоний бикрига зевар ҳадисинг гавҳариндидур.*

Ҳазрат Навоий шеърятда илоҳий ишқ талқини етакчилик қилиши исбот талаб этмайди. “Бадойиъу-л-васат” девонидан олинган мана бу байт аҳли маънининг айнан илоҳий ишқ эгалари мазмунида келгани жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга:

*Ишқим аҳволига мутлақ воқиф эрмастур хирад,
Қайда топқай аҳли маъни ҳолидин нодон вуқуф.*

Буюк шоир наздида хирад – ақл ишқ аҳволдан ҳеч қачон воқиф бўла олмайди. Бу эса, нодоннинг аҳли маъни ҳолидан воқиф бўла олмаслиги кабидир. Ана шу фикр ҳам ҳазрат Навоий наздида аҳли маънининг даражаси нечоғлиқ баланд бўлгани исботидир.

“Насойиму-л-муҳаббат”даги Увайс Қараний зикри маоний илмининг бошқа илмлар ўртасида тутган ўрни нечоғлиқ баланд эканига далил бўла олади. Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, Увайс Қараний: “Ҳазрат Рисолат с. а. в.ни кўрмабдур эрди ва ул Ҳазрат ҳам они зоҳир кўзи била кўрмабдур эрдилар. Маъною руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар”.

Расулуллоҳ с.а.в.нинг ҳаётда бирор марта дийдорлашмоқ насиб этмаган хос бир умматига маъно ва руҳоният тарбиясини берганининг ўзиёқ маоний илмининг даражасини кўрсатади.

“Муҳокамату-л-луғатайн”да маоний илми авлиёуллоҳга хос экани мана бундай ифодаланган: “Ва авлиёйи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса Аллоҳу асрораҳум кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин

тақрир либосига киярубдурлар. Ул фархунда иборот ва ул хужаста алфоз ва ишорот била воқеъ бўлубдур”. “Маоний зеболари” дейилганда, Ҳақ ва ҳақиқатга далолат қиладиган маъноларнинг фасоҳат ва балоғат билан ифодаланиши назарда тутилган. Яъни улуғ валийлар ва олий мақомли машойихлар ҳақиқат ва маърифатни маоний гўзалликлари орқали етказганлар. Бу маоний гўзалликлари “фархунда иборот” – қутлуғ иборалар, “хужаста алфоз ва ишорот” – муборак сўзлар ва ишоралар орқали ифодаланган. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг халққа ҳақиқат ва маърифатни етказишларида зарур натижаларни берган.

“Наводиру-ш-шабоб” девонидаги 8-қитъа “Маъни аҳлидин гадолиғ башорати ва суврат аҳлидин шоҳлиғ ишорати” деб номланган. Қитъа матни буюк шоирнинг маоний аҳлига муносабатини теранроқ англаш имконини бериши жиҳатидан ҳам қимматлидир:

*Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин –*

*Ким, буларга гадолиғ ортуғдур,
Аҳли сувратқа подшолиғдин.*

Яъни қитъада таъкидланишича, аҳли маъни гуруҳида гадоликдан ор этмаслик зарур. Негаки, аҳли маъни ва аҳли суврат, подшолиғ ва гадолиғ тушунчалари ўртасидаги тазод орқали теран фалсафий мазмунга эга. Мазкур қитъада, таъбир жоиз бўлса, буюк шоирнинг ўз эътиқодий-фалсафий қарашлари асоси ҳам ифодаланган. Яъни шоир фикрича, аҳли сувратга подшо бўлишдан кўра маъни аҳлига гадо бўлмоқ авлорқдир.

“Лисону-т-тайр”да эр кишини ҳиммат улуғлашини таъкидлар экан, улуғ шоир мана бундай ёзади:

*Эрга ҳимматдин берур юз эътибор,
Жоҳу мулку ганжнинг не дахли бор.*

*Мол ўлуб гар йўқ кишининг ҳиммати,
Маъни аҳли оллида йўқ иззати.*

Демак, буюк мутафаккир дунёқарашига кўра, маъни аҳли наздида жоҳу мулку ганжнинг заррача ҳам эътибори йўқ ва бу тоифа иззатига мол-дунё билан эмас, фақат ҳиммат орқалигина эришмоқ мумкин. Ҳазрат Алишер Навоий “...ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига кизиқиш ғуборини ҳиммат этагига қўндирмаган”и⁴ учун ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони мақомига кўтарилган.

Навоий маоний аҳлига мансуб салафлар ва замондошлар васфи сифатида Давлатшоҳ Самарқандий Мирзо Улуғбек ҳақида ёзар экан, унга: “... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қирқни қирқ ёрди”⁵, дея таъриф беради. Салафлари ва замондошларининг маоний илмидаги даражасини юксак баҳолаган ҳазрат Навоий ҳар бир достонида уларга таърифи фасоҳат ва балоғатда бири-биридан қолишмайдиган тавсиф бергани алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, “Ҳайрату-л-аброр”да Низомий Ганжавийни мана бундай таърифлайди:

⁴ Хондамир, Ғиёсиддин. *Макорим ул-ахлоқ*. – Тошкент: Академнашр, 2018. – Б.116–117.

⁵ Самарқандий, Давлатшоҳ. *Шоирлар бўстони (Тазкират уш-шуаро) дан Бўрибой Аҳмедов таржимаси*. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.148.

*Хони латойифқа сўзи мунқасим,
Дурри маонийга тили мунтазим...
“Қуддиса сирруҳ” – не маонийдур ул,
Руҳи қудс файзи нишонидур ул.*

Буюк салафийнинг сўзлари латиф сўзлар дастурхонининг беаги, тилидан ҳар доим маоний дурлари сочилган, “қуддиса сирруҳ” (“сирлари муқаддас қилинсин”) – маънолари қанчалик муқаммал эканини таърифлайди.

“Лайли ва Мажнун”да буюк салафининг: “Маъни ҳарамин мусаххар, Сўз бикрини ғарқи зевар этган”ини таъкидласа, “Садди Искандарий”да: “Бу янглиғки ганжи маоний тўқуб, Жаҳон аҳлига жовидоний тўқуб... Келиб таъби гардуни олий асос, Маоний дури анда анжумқиёс”, дея маоний илмидаги даражасини юксак баҳолайди.

Буюк шоир “Мажолису-н-нафоис”да Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг “маоний дуррининг уммони, донишу фазл гавҳарининг кони” эканини рубоийда бетақрор бадиият ила ифодалайди. “Ҳайрату-л-аброр”да улуғ устозини:

*Кўкси – ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли – маоний юзи ойинаси –*

дея васф этар экан, унинг кўнглини маънолар юз кўрсатадиган ойнага қиёслайди. “Лайли ва Мажнун” достонида бу улуғ зотнинг хомасидин дурри маъни оқиши, нутқи они сўз силкига тоқиши ҳақида ёзар экан, оҳорли ташбеҳ воситасида “сўз Жомий қаламининг ичида сайр этиб, маъни дурига йўл олиши”ни айтади. Бу йўл аро маъни карвони, ҳатто маъни жаҳони келишини юксак фасоҳат билан тасвирлайди. “Садди Искандарий”да эса ҳазрат Жомийнинг қалами билан маоний тунини чароғон этганини мана бундай таърифлайди:

*Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.*

*Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб....*

“Муҳокамату-л-луғатайн”да: “...форсий сўзда жамиъ алар сўзидин юқорирок сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасоиддаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар”, дея устозининг қайси адабий йўналишда ижод қилмасин, маоний илмига алоҳида диққат қаратганига урғу беради.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрату-л-аброр”да буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбандни васф этар экан, кимки унинг хизматидан огоҳ эса, гарчи гадо бўлса ҳам, маъни ила шоҳ мақомига эришгани ҳақида ёзади. “Лисону-т-тайр”да Шайх Абу Бакр Нишобурийни “мулки маъни сори топиб эрди йўл”, деб таърифласа, Шайх Боязид Бистомийни “амини ганжи роз, аҳли маъни тахти узра сарфароз”, дея бу тоифанинг энг улуғи сифатида васф этади. “Маҳбубу-л-қулуб”да Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий “маоний аҳлининг нуктапардозини” деб таъриф этилса, “Фавойиду-л-кибар”даги соқийномасида Саййид Ҳасан Ардашер “маъни аҳлига имоми барҳақ”, “Манга зоҳирда атову устод, Лек маъни аро пири иршод”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида эса “орифи маоний”, дея улуғланади.

Ҳазрат Алишер Навоий маоний аҳли ҳақида сўз юритар экан, ҳукмдор дўсти Султон Ҳусайн Бойқаро номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади. “Наводируш-шабоб” девонининг якуний 650-ғазалида мана бундай байт келган:

*Анга бу баски жаҳон мулкин олди сўз бирла,
Чекиб сипоҳи маоний дами фусунсози.*

Бу таърифда муболаға борлиги шубҳасиз. Шунинг баробарида, ушбу байтда теран мазмун ва гўзал бадиият юксак даражада уйғунлашгани ҳам айна ҳақиқатдир. Яъни байтда Султон Ҳусайн Бойқаронинг сеҳрли нафасга йўғрилган маоний лашкарлари орқали сўз билан жаҳон мулкини эгаллагани васф этилган.

Ҳазрат Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн”да Ҳусайн Бойқарони “...салим (таъби) гавҳари кони маоний эрди”, дея таърифласа, “Мезону-л-авзон”да: “ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони” бўлганини айтади. Алишер Навоийнинг номланишида “маоний” истилоҳи қўлланган “Ҳазойину-л-маоний” номли мукамал йиғма девонида ҳам ушбу куллиёт дунё юзини кўришида Султон Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари қайд этилади. Куллиётдаги девонлар “маоний жавоҳири”нинг шоҳларга монандлиги, сўзларнинг нақшу нигори (бадий гўзаллиги), таркибининг мукамаллиги ва ўқиганларга баҳра беришида султоннинг хизматлари бекиёс бўлгани учун ҳам “Ҳазойину-л-маоний” деб номланганини таъкидлайди.

Маълум бўладикки, ҳазрат Алишер Навоий буюк салафлари ва атоқли замондошларининг маоний илмида эришган даражаси, маъни аҳли орасида тутган ўрни хусусида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу маълумотлар маоний илмининг инсоният ахлоқий-маърифий такомилда тутган ўрни нечоғлик муҳим эканини тасдиқлайди.

Аҳли маъни ва аҳли сурат тушунчалари ўртасидаги зиддият ва уларнинг бир-бирини тақозо этиши каби икки ҳодиса ўртасидаги боғлиқлик моҳиятини ўрганиш ҳам ҳазрат Алишер Навоий дунёқарашини теранроқ англашга хизмат қилиши жиҳатидан муҳимдир. Бу борада энг асосли фикрлар буюк шоирнинг ўз асарларида берилган. Буюк мутафаккирнинг ушбу мазмундаги қарашларини куйидагича гуруҳлаштириш мумкин: 1) асл моҳият суратда эмас, маънида экани; 2) маъни дурларини сўздан эмас, кўнгилдан излаш зарурлиги; 3) маъни ва суратнинг бир-бирини тақозо этиши.

Ҳазрат Навоийнинг аксар шеърларида моҳиятни суратдан эмас, маънидан излаш зарурлиги таъкидланади. Улуғ шоир фикрича, зоҳирбинлик кишини моҳиятдан узоклаштиради:

*Ҳусни зоҳирдин не ҳосил, эй хуш улким, ҳар нафас
Шоҳиди маъни юзидин ўзни фаррухфол этар.*

Ушбу байтда маъни шоҳиди – маъни маҳбубаси васлидан ўзини ҳар нафасда бахтиёр ҳис этаётган киши наздида зоҳирий хусннинг – суратнинг қиммати йўқлиги ифодаланган. Бошқача айтганда, асл моҳият суратда эмас, маънида экани изҳор этилган.

*Не маъни кўрдиларким, суратингга бўлдилар вола,
Чу маъни оламида истамас аҳли яқин сурат.*

Сурат ва маъни бир-бирига зид. Шу боис шоир суратга мафтун бўлишни макбул деб билмайди. Чунки унинг наздида, маъни оламига мансуб аҳли яқин – валийуллоҳлар сурат истамайди. Зеро, “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Дарвешлар зикрида” сарлавҳали бобида улуғ мутафаккирнинг ўзи: “Маъни аҳли ҳақиқати маҳфий ва сурат аҳлининг ҳақиқий даъви ва даъвийи ҳақиқатда бемаъни” экани ҳақида сўз юритса, ушбу асарнинг “Зикр шарҳида” деб номланган бобида: “... суврат аҳли сувратга назар солурлар ва маъни аҳли маънидин баҳра олурлар”, дея маъни аҳлининг афзаллигига алоҳида урғу беради.

*Иста йиртуқ жанда кийганларда маъни махзанин –
Ким, бу янглиғ ганж ўлтур ул навъ вайронлар аро.*

Суратга зеб бериш одамзоднинг маъни олаמידан йироқ эканига далил. Шу боис буюк шоир маъни хазинасини “йиртуқ жанда кийганлар”дан иташни тавсия этаётир. Чунки бу янглиғ ганж – маъни хазинаси айни ҳолдаги вайронлар орасида бўлади. “Лисону-т-тайр”да ифодаланган: “Одам ўлгон зеби зоҳирдин демас, Кимки ондин фахр этар – одам эмас”, деган ҳикмат замирида ҳам айни ҳақиқат мужассам.

Ҳазрат Навоийнинг концептуал аҳамиятга молик фикрига кўра, аслида сўз ва маъни бир-бирини тақозо этса ҳам, маънонинг асл макони кўнгил. Яъни маънини сўзсиз ҳам ифода этиш мумкин. Мана бу байтда шу ҳақда фикр юритилган:

*Эй Навоий, сўзда маъни йўқтурур, маънида сўз,
Дурри маъни истар ўлсанг, айлагил гуфтор бас.*

Сўз маънидан бебаҳра бўлиши ва ўз навбатида, маънида сўз бўлмаслиги мумкин. Шу боис маъни дурларини истаган одам гуфторни – сўзламоқни бас қилмоғи зарур. Эътибор берилса, кўп гапирадиган одамнинг сўзларида маъно чуқур бўлмайди. Бундай кишининг нутқида чуқур, ҳикматга йўғрилган маъно ўрнида аксар кераксиз, ортиқча сўзлар қўлланади. “Сукут – олтин, сўз – қумуш” ҳикмати замирида ана шу ҳақиқат мужассам. Бу жиҳатдан ҳам юқоридаги байт теран ҳаёт фалсафасини ифодалаган, дейиш мумкин.

Ҳазрат Навоий “Лисону-т-тайр”да мана бундай ёзади:

*Англаким, сўз ўзга, маъни ўзгадур,
Маъни онгмос шогил улким сўзгадур.*

Буюк мутафаккир фикрича, сўз ўзга – маъни ўзга. Шу боис кимки сўзга машғул бўлса, маънидан бебаҳра қолади, маънини англай билмайди. Маънидан баҳра ололмаслик эса одамзодни ҳақиқат йўлидан адаштиради. “Фавойиду-л-кибар” девонидан ўрин олган 287-ғазалнинг мана бу байтлари ҳам ушбу мазмунни тасдиқлайди:

*Кўнгул олдида гамин қилма талаффуз, тилким,
Еткурур аҳли маонийга малолат, лаффоз.*

*Сўзда маъни била кўп лафзга майл айламаким,
Зоҳир оройишини айлади одат лаффоз.*

*Лафз зебида Навоийга берур маъни юз,
Қайда маънида топар мунча маҳорат лаффоз.*

Ушбу байтларда калит сўз вазифасини ўтаган “лаффоз”, одатда, уч хил маънода келади: 1) гапиришга уста, сўзамол; 2) кўп гапирувчи, эзма; 3) лофчи.

Қайси мазмунда келишидан қатъи назар, бу сўз “аҳли маоний”га қарама-қарши, зид маънони ифодалаган. Дастлабки байтда лаффозга мурожаат этилиб, кўнгил олдида унинг ғамидан сўз очмаслик зарурлиги, чунки тил маоний аҳлига малолат етказиши таъкидланяпти. Бу ўринда “кўнгил” ва “тил” ҳам ўзаро тазод ҳосил қиляпти. Чунки аҳли маоний – ишқ аҳли, дард аҳли, кўнгил одами. Маоний аҳлининг кўнгил кўзи очиқ бўлади. Шу боис маънини англашда тилга, сўзга эҳтиёж сезавермайди. Кейинги байтда лаффознинг сўз оройишини одат

килганига урғу берилмоқда. Ҳазрат Навоий фикрича, сўзга зийнат бермоқ зарур, лекин бу энг асосийси эмас. Кўп лафзга майл айламасликни тавсия этаётгани сабаби шунда. Сурат аҳлининг рамзи бўлган лаффоз эса ўзининг сўзамоллигини намоён этмоқ истайди. Маоний ва лафз аҳли ўртасида ана шу жиҳатдан катта тафовут бор.

Ҳазал мактабида улуғ шоирнинг ижод концепциясига дахлдор муҳим бадиий умумлашма ифодаланган. Қачонки лафзга зеб берар экан, Навоийга маъни юз кўрсатади. Яъни буюк мутафаккир шеърлятида сўзга берилган бадиий зийнат ва теран маъно юксак даражада уйғунлашади. Лаффоз эса маънида бундай маҳоратни топмоғи душвор. Буюк шоир хулосасига кўра, маъни дурлари лаффознинг сўзида эмас, маоний аҳлининг кўнгили кўзидадир.

Ҳар бир нарса ўзаро жуфт яратилган ва бунда теран ҳикматлар бор. Кеча ва кундуз, яхшилик ва ёмонлик, гуноҳ ва савоб, латофат ва қабоҳат ва ҳоказо. Маъни ва сурат ҳам худди шундай жуфтликни ҳосил қилади ва моҳиятан бир-бирига зид бўлса ҳам, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Зоҳиран суратни инкор этишдек туюлган фикрлар асосий эътиборни маънига қаратиш зарурлигига урғу бермоқ учундир. Маънига устувор аҳамият бермоқ суратга мутлақо эҳтиёж йўқлигини англатмайди. Ҳазрат Навоий асарларида масаланинг ана шу жиҳати ҳам теран бадиий талқин этилган. Бу эса, ўз навбатида, буюк мутафаккирнинг фалсафий тафаккури миқёси нечоғлиқ юксак бўлгани исботидир. Мана бу байт ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

*Не навъ сувратидин кўз олайки, маънидин
Бўлурга бир хабар ўлмиш манга сабаб суврат.*

Ошиқ маъшуқа суратидан кўз ололмаслигининг боисини маънидан хабар бўлишига сурат сабаб экани билан изоҳляпти. Бу ўринда маъни билан суратнинг бир-бирини тақозо этиши, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги ҳаётий ва бадиий мантиқ асосида далилланяпти.

*Бас, ажаб сувратдурур, қайсига жон айлай фидо,
Сувратинг нақшига ё ул нақшнинг наққошига.*

Ёр сурати хайратга лойиқ. Лекин ошиқ кимга жон фидо қилмоғи зарур: бу суратнинг нақшига – гўзаллигимизми ёки нақшнинг наққошига – ана шу гўзалликни яратган Ҳақ таологами?

Риторик сўроққа асосланган ушбу байт ҳам ҳазрат Навоийнинг концептуал қарашини ифодалагани билан аҳамиятлидир. Мазкур савол замирида буюк мутафаккир дунёқарашининг, фалсафий тафаккурининг негизи ифодаланган. Аслида, нақш воситасида Наққошга бўлган муҳаббатни талқин этиш буюк Навоий мансуб нақшбандия тариқатининг асосини ташкил этгани маълум. Байт ана шу моҳият ифодалангани жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

“Фавойиду-л-кибар”даги “Мажоздин мақсуди ҳақиқат эканни изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз маъни эканин падидор қилмоқ” сарлавҳали қитъада ҳам айна моҳият ўзига хос поэтик талқин этилган:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.*

*Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафйи улки, беҳақиқат эрур.*

Гарчи қитъа матнида “маъни” ва “сурат” сўзлари учрамаса-да, сарлавҳадаги қайддан, аслида, бу маъно ҳам эътиборда тутилгани аён бўлади. “Мажоз” ва “ҳақиқат” тушунчалари моҳиятан “сурат” ва “маъни”га мувофиқ келади. Яъни улуғ мутафаккир фикрича, ҳақиқий ишққа мажоз воситасида эришилади ва ҳақиқат аҳлининг тариқати – шу. Ошиқ ҳақиқатга йўлни мажоздан топади. Шу боис мажозни инкор этган киши беҳақиқатдир – ҳақиқатдан ҳеч қачон баҳра ола билмайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида аҳли маъни ким ва уни қандай таниш мумкин, деган саволларга аниқ-тиниқ жавоб берган. Муҳими, улуғ шоир маъни ва сурат тушунчаларининг ўзаро нисбати масаласига ҳам муносабат билдириб ўтган:

*Биров аҳли маъни деёлур ўзин –
Ки, Ҳақ очмиш ўлгай басират кўзин.*

*Не сурат англаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор.*

Аҳли маъни ким? Ҳазрат Навоий фикрича, Ҳақ таоло басират кўзини очган кишигина бу тоифага мансуб бўлмоғи мумкин. У қандай фазилатларга эга бўлмоғи керак? Агар бирор суратни кўрса, маъни аҳли уни суратнигорнинг – Мусаввирнинг санъати деб англайди. Нақшни кўриб баҳра олса, Наққош ҳақида, гўзал жуссани кўрса, уни Яратгувчи хусусида тафаккур қилади. Бошқача айтганда, маоний аҳли суратнинг ўзига маҳлиё бўлиб қолмайди, балки унда яширинган маъни тўғрисида фикр юритади. Бинобарин, ботин дийдаси очиқ, юқорида зикр этилган сифатларга эга бўлган инсонларгина маоний аҳлига мансуб бўла олади.

Алишер Навоий ижодидаги “аҳли маъни” ва “аҳли сурат” муносабатлари талқинига доир қарашлар таҳлилидан хулоса қилиш мумкинки, “маъни” истилоҳи “сурат”нинг зидди бўлиб, зоҳирий мазмунни эмас, ботиний моҳиятни ифода этади. “Маоний” тушунчаси эса истилоҳда фикрни бадий ифодалашнинг асоси ҳисобланган балоғат илмининг таркибий қисми бўлган маоний илмини англатади. “Аҳли маоний” бирикмаси янада кенгроқ моҳиятни мужассам этади. Буюк шоир асарларида бу истилоҳ асосан сурат ва зоҳир аҳлининг зидди ҳисобланган маъни ва ботинга эътибор қаратувчи ҳақиқат аҳли, авлиёуллоҳ мазмунида талқин этилган. Кўнгил кўзи, басират дийдаси очиқ валий зотларни, мажоз воситасида Ҳақни англаувчи ҳақиқат ва маърифат аҳли ҳазрат Алишер Навоий томонидан маоний аҳли сифатида васф қилинган. Барча масалаларда бу тоифанинг фикру қарашлари, муносабатини мезон деб билган. Буюк мутафаккир талқинига кўра, маъни аҳли учун бойлик ва ҳашамнинг, молу мулк ва мансаб-мартабанинг заррача ҳам эътибори йўқ. Улар маърифат ва ҳикматнинг, ҳақиқат ва ҳимматнинг тимсоли даражасига кўтарилган юксак камолот соҳибларидир. Ҳазрат Алишер Навоий сийрати ва ахлоқига кўра ҳам, ҳақиқат ва маърифатда эришган мартабаси нуқтаи назаридан ҳам, ижодий камолоти ва тафаккур миқёси мезонидан ҳам маоний аҳлининг соҳибқирони, дейишга муносиб сиймодир.